

СУБСТАНТИВНА ПАРАДИГМА КОРЕНЯ *СТАЛ'*- У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті проаналізовано формальну і семантичну структуру слів із коренем *стал'*-. Установлено структурно-семантичні відношення між словом-вершиною та похідними одиницями в СП, взаємозв'язки дериватів у СЛ. Визначено продуктивність кореня *стал'*-.

Ключові слова: словотвірна парадигма (СП), словотвірний ланцюжок (СЛ), словотвірне значення (СЗ), слово-вершина, твірна основа, похідне слово.

Уперше *словотвірну парадигму* (СП) як особливу одиницю дериватології було теоретично обґрунтовано у працях Р.С. Манучаряна і О.А. Земської. У своїх лінгвістичних студіях ним послуговувалися О.М. Тихонов, В.В. Лопатін. На доцільність введення поняття СП, потребу його використання для аналізу словотвірної системи мови також вказували Ю.О. Гінзбург, Л.П. Клобукова, Н.С. Юсупова, О.С. Кубрякова, Н.І. Мігірина, Т.С. Морозова, Г.П. Нещименко, І.А. Пугачов та ін., які з'ясували структурно-семантичні особливості її як одиниці дериваційної системи. Визначення словотвірної парадигми в сучасній дериватології є досить проблемним: її тлумачать і як сукупність дериватів із спільним компонентом (твірною основою чи формантом) [122, 34-36], і як набір похідних, що мають ту саму твірну основу й перебувають на одному ступені деривації [169, 47-50], і як ланцюжок спільнокореневих дериватів, розташованих у такій послідовності, що кожне похідне виступає твірним для наступного [176, 45], і як набір словотвірних структур, які реалізують одну словотвірну категорію [134, 121], і як сукупність похідних однієї частини мови, що перебувають у відношеннях безпосередньої мотивації з тією самою твірною основою [158, 75]. Різноплановість наведених дефініцій зумовлена вибором різних засад уподібнення похідних як членів одного парадигматичного ряду. Найбільш поширеним у сучасному словотворі стало визначення, згідно з яким словотвірна парадигма – це набір похідних, мотивованих тією самою твірною основою, на одному ступені словотворення [74, 79].

Компоненти словотвірної парадигми пов'язані між собою за змістом і формують семантичну єдність, яку зумовлюють члени словотвірної парадигми, що сходяться до спільного твірного, яке визначає їхню лексичну семантику. Проте похідні виражають різні відтінки значення твірного, незалежно від іншого компонента парадигми, чим відрізняються від членів словотвірних пар і словотвірних ланцюжків, для яких характерні відношення залежності, оскільки значення твірного (повністю або частково) обов'язково входить у семантику похідного. Деривати, що утворилися від того самого твірного, можуть спиратися на різні його лексичні значення.

Отже, поняття парадигми лексично зумовлене, оскільки всі члени словотвірної парадигми мають спільну семантику, визначену твірним словом. Саме наявність у членів ряду спільної семантики дає змогу точніше встановити структурно-семантичну складність похідних, їхні постійні словотвірні значення, зумовлені місцем у парадигмі [68, 106].

Сталь – 1) твердий ковкий метал срібисто-сірого кольору, що являє собою сплав заліза (основа) з вуглецем та іншими домішками, які вводяться для потрібної зміни якості; криця // *перен.* про колір, який подібний до цього металу. *Бесмерівська сталь* – сталь, яку одержують продуванням крізь розтоплений чавун кисню, що випаляє наявні в чавуні домішки. *Булатна сталь, заст.* – високого гатунку й особливого гарту сталь з узорчастою поверхнею; булат; *Дамаська сталь; Калібрована сталь; Кутова сталь; Мартенівська сталь; Молібденова сталь; Нержавіюча сталь; Спокійна сталь.* *Сталь-сріблянка* – шліфована й полірована сталь різних марок; 2) *збірн.* сталеві вироби, конструкції, сукупність сталевих предметів, машин і т.ін. // *перен.* про холодну зброю, снаряди, кулі, осколки і т.ін. [211, IX, 641]. Порівняно з чавуном значно міцніша й пластичніша [215, III, 297].

У семантиці слова *сталь* виокремлюються такі інтегральні ознаки, як 'метал', 'придатний до оброблення', 'ступінь корозійної стійкості', 'колір', і диференційні – 'сплав', 'якість' ('твердий', 'криця'), 'вироби', 'зброя'. Семантична структура слова *сталь* має нерозгалужену ланцюжкову будову, оскільки ЛСВ₂ слова-вершини вмотивовано ЛСВ₁: ЛСВ₁ → ЛСВ₂.

Деривати у СГ із вершиною *стал'*- розташовуються на трьох ступенях похідності й налічують 66 одиниць. За частиномовною віднесеністю слова-вершини це гніздо належить до субстантивних, а за особливостями розташування дериватів – до віяльно-ланцюжкового структурного типу. Похідні утворюються суфіксальним, постфіксальним способами творення та осново- та словоскладанням, тому за способом творення похідних – це комбіноване гніздо.

Кількість дериватів, віддаляючись від вершини, поступово зменшується. Найбільше похідних на I ступені словотворення – 44 одиниці, II ступінь похідності налічує 21 дериват, а III – 1 одиницю. За належністю до певних частин мови деривати I ступеня похідності об'єднуються у такі блоки: субстантивний (*сталініт, сталка, сталевар, сталепромисловець, сталетопник, сталеливарник, сталеплавильник, сталепрокатник, сталеливарня, сталетопня, сталематеріал, сталебетон, стальбетон, сталь-бронза, сталь-срібло, сталь-сріблянка, стальконструкція, стальмонтажник, сталеалюміній, сталеолімербетон, електросталь*), ад'єктивний (*сталистий, стальний, сталевий, сталефасонний, сталегумовий, сталедротовий, сталедротоканатний, сталегарматний, сталестружковий, сталетопний, сталеливарний, сталеплавильний, сталепрокатний, сталерозливальний, сталерозливний, сталеазбестовий, стале мідний, сталенікелевий, сталевипускний, сталеробний, сталеподобний*), вербативний (*сталити, сталювати*). Похідні II ступеня словотворення формують субстантивний (*сталевість, сталювання, сталеварка, сталеварчик, сталевар-формувальник, сталевар-швидкісник*), ад'єктивний (*сталінітовий, сталебетонний, сталеалюмінієвий, стальбетонний, сталебетоновий, сталеалюмінієвий, стальований, сталеварський, електросталеплавильний, стальноголової, стально-сірий*), вербативний (*сталеварити, сталитися, сталюватися*), адвербіальний (*сталево*) блоки. III ступінь похідності представлений субстантивним блоком (*сталеваріння*).

СГ із вершиною *стал'*- у своєму складі має здебільшого композитні деривати, що зумовлено їхньою належністю до термінологічної лексики.

Похідні деривати в СГ із вершиною *стал'*- розміщуються як горизонтально, так і вертикально, утворюючи словотвірні пари зі словом-вершиною, а також СЛ та СП. В аналізованому СГ наявні 55 СЛ, які мають довжину від 2 до 4 дериватів. Структурні елементи з коренем *стал-*, що входять до складу СЛ, можуть належати до однієї частини мови (пор.: *сталь*→*сталка* (*сталька*); *сталь*→*сталеливарня*) та до різних частин мови, представляючи міжчастиномовний словотвір (пор.: *сталь* → *сталевар* → *сталеварити* → *сталеваріння*; *сталь* → *сталювати* → *стальований*). Регулярними СЛ є ланцюги, до яких входять похідні-твірні деривати *сталевар, сталебетон, стальний, сталевий, сталювати*.

Парадигматичні відношення між спільнокореновими словами в СГ із вершиною *стал'*- репрезентовано 12 СП, найчисленнішу з яких становлять похідні I ступеня словотворення, вмотивовані вершинним іменником *сталь*, що формують субстантивний, ад'єктивний та дієслівний блоки.

У межах субстантивного блоку I ступеня деривації можна виділити декілька словотвірних категорій. До різних типів однієї словотвірної категорії із матеріально-речовинним значенням належать деривати *сталініт, електросталь, сталь-сріблянка, стальконструкція, сталематеріал*.

Іменник *сталініт*, який утворився суфіксальним способом за допомогою формантів іншомовного походження *-in-* та *-it*, що послідовно приєднуються до твірної основи *стал'*-, означає „литий твердий сплав, який застосовують переважно для наплавки на леза металорізальних інструментів, на деякі деталі машин для підвищення їх зносостійкості” та „підвищеної міцності й теплостійкості загартоване скло, яке застосовують для автомобілів, літаків, для скління вітрин” [211, IX, 641], тобто десубстантив *сталініт* актуалізує семантичні ознаки ‘сплав’, ‘якість’ (сема ‘твердий’), ‘придатний до оброблення’ (семи ‘литий’, ‘для наплавки на леза’), ‘ступінь корозійної стійкості’ (значення ‘для підвищення їх зносостійкості’), що репрезентують ЛСВ₁ твірного слова *сталь*, та мотиваційну ознаку ‘вироби’, яка представляє ЛСВ₂ мотиватора. Отже, іменник *сталініт* є лексичним дериватом і виражає мутаційне СЗ, засвідчене суфіксальним формантом. Цей іменник послуговував твірним для похідного прикметника II ступеня словотворення *сталінітовий*, який постав за участю суфікса *-ов-* і виражає загальне СЗ стосунку, зберігаючи семантику мотиватора.

У науковій літературі досліджено словотвірну структуру складних слів: їх співвіднесеність із відповідними синтаксичними конструкціями в межах кожної частини мови [90; 93]. Актуальним залишається функціонування їх у певних словотвірних категоріях, об'єднання в дериваційні типи за способом творення, поділ на словотвірні класи [145, 39].

Дериват *електросталь* співвідноситься із субстантивним словосполученням *електротехнічна сталь*. Запозичена афіксоїдна основа *електро-*, приєднуючись до твірної основи іменника, уточнює спосіб отримання сталі. Композит *електросталь* означає „високосортну сталь, виплавлену в електричній печі” [202, I, 890], тобто виражає ЛСВ₁ твірної основи іменника, зокрема семантичні ознаки ‘сплав’, ‘якість’, ‘придатний до оброблення’.

Лексичний дериват *сталь-сріблянка*, який являє собою юкстапозит, утворився від словосполучення прикладкового типу, що внаслідок тісного зближення за семантикою двох компонентів переросло в одне слово [159, 286]. ВТССУМ визначає цей номінат як „шліфовану й поліровану сталь різних марок” [198, 1187], тобто корінь *стал'*- виражає семантичні множники ‘сплав’, ‘придатний до оброблення’, що актуалізують ЛСВ₁ твірного іменника *сталь*.

Юкстапозит *стальконструкція* перебуває в мутаційних відношеннях із твірним словом *сталь* і репрезентує ЛСВ₂ мотиватора, зокрема семи ‘сталеві виробу’, ‘конструкції’.

Похідний іменник *сталематеріал*, на відміну від двох попередніх складних дериватів, є композитом, оскільки утворився за допомогою основоскладання, ускладненого інтерфіксацією. Іменниковий корінь *стал-* умотивований семантичними ознаками ‘сплав’ та ‘вироби’, що представляють ЛСВ₁ та ЛСВ₂ твірного слова *сталь*.

До словотвірної категорії предмета належить мотиват *сталка* (*сталька*), якому десемантизований демінутивний суфікс *-к-* надає словотвірного значення одиничності. У СУМі цей іменник зафіксовано як багатозначне слово, що має чотири ЛСВ [211, IX, 641], проте тільки за ЛСВ₄ („сталева пластинка в корсажі”) іменник *сталка* (*сталька*) є похідним від вершини СГ *стал'*-, а його мотиваційними ознаками виступають ‘сплав’ (сема ‘сталева’) і ‘вироби’ (сема ‘пластинка’) твірного іменника.

СЗ „речовина, одним із складників якої є сталь” виражають похідні субстантивного блоку *сталебетон*, *стальбетон*, *сталеполімербетон*, *сталеалюміній*, *сталь-бронза*, *сталь-срібло*, що утворилися різними способами. Так, унаслідок основоскладання з інтерфіксом *-е-* постали композитні іменники *сталебетон*, *сталеполімербетон*, *сталеалюміній*, а юкстапозити *стальбетон*, *сталь-бронза*, *сталь-срібло* є результатом словоскладання. В усіх складних дериватах цієї групи іменниковий корінь *стал'*- (*стал-*) представляє семантичну ознаку ‘сплав’ твірного слова *сталь*, але, зважаючи на значення другого компонента мотиватів, можна дійти висновку про те, що семантичне поле мотиватора розширюється завдяки семантичному множнику ‘органіка’ (здатність поєднуватися з іншими речовинами).

Не всі деривати цієї групи реалізували свій словотвірний потенціал у похідних наступного такту. Іменники *стальбетон*, *сталеалюміній* утворили словотвірні пари з похідними прикметниками, пор.: *стальбетон* > *стальбетонний*; *сталеалюміній* > *сталеалюмінієвий*, а композит *стале-бетон* став вершиною підгнізда, до якого входять відносні прикметники *сталебетонний*, *сталезалізобетонний*, *сталебетоновий*. Отже, похідні прикметники II ступеня словотворення, що постали від речовинних складних іменників суфіксальним способом, виражають загальне значення стосунку і належать до різних словотвірних типів: 1) із суфіксом *-н-* (*сталебетонний*, *стальбетонний*), який становить домінуючу; 2) із суфіксом *-ов-* (*сталебетоновий*); 3) із суфіксом *-ев-(-ев-)* (*сталеалю-мінієвий*). Триосновний дериват *сталезалізобетонний*, що належить до СП твірної основи *сталебетон-*, утворився способом основоскладання, ускладненого суфіксацією (*-н-*) та інтерфіксацією (*-о-*). Ад’єктивні похідні II ступеня словотворення виражають транспозиційне СЗ відповідно до різновидів семантичних відношень між похідним і твірним, тобто похідні зберігають семантику твірних.

Ще одну досить велику групу субстантивного блоку СП іменника *сталь* становлять деривати *сталевар*, *сталетопник*, *сталеливарник*, *сталелавильник*, *сталепрокатник*, *сталепромисловець*, *стальмонтажник*, які належать до словотвірної категорії особи (як виконавця дії) за видом діяльності, але до різних дериваційних типів. Десубстантиви *сталевар*, *сталетопник*, *сталеливарник*, *сталелавильник*, *сталепрокатник* співвідносяться з дієслівними словосполученнями *варити сталь*, *плавити сталь*, *прокатувати сталь* тощо, а в глибинній семантичній структурі вмотивовані підрядними означальними реченнями, пор.: *той, хто плавить сталь* > *сталелавильник*; *той, хто прокатує сталь* > *сталепрокатник*. Композит *сталевар* утворився суфіксально-складним способом за допомогою інтерфікса *-е-* та нульового суфікса. Похідні *сталетопник*, *сталеливарник*, *сталелавильник*, *сталепрокатник* утворилися внаслідок основоскладання з суфіксацією (формант *-ник(-льник)*) та інтерфіксацією (*-е-*). Іменниковий компонент *стал-* у цих композитних мотиватах актуалізує ЛСВ₁ твірного слова *сталь*, зокрема семантичні ознаки ‘сплав’, ‘придатний до оброблення’.

Композит *сталепромисловець*, що постав унаслідок основоскладання, означає „того, хто працює в промисловості з виготовлення й оброблення сталі”, а його мотиваційними ознаками виступають інтегральні семантичні ознаки ‘сплав’ і ‘придатний до оброблення’.

Складний іменник *стальмонтажник* утворився способом словоскладання і репрезентує ЛСВ₁ (сема ‘сплав’) та ЛСВ₂ (сема ‘конструкції’) мотиватора *сталь*.

З-поміж іменників, що є назвами особи як виконавця дії, тільки іменник *сталевар* послуговував твірною базою для низки похідних, які утворили його СП. Субстантивний блок СП іменника *сталевар* представлено чотирма дериватами (*сталеварка*, *сталеварчик*, *сталевар-формувальник*, *сталевар-швидкісник*), які належать до словотвірної категорії особи.

Дериват *сталеварка*, що означає особу жіночої статі, становить корелятивну пару з твірним іменником *сталевар* і семантично мотивується нею. За суфіксом *-к-* іменник *сталеварка* належить до окремого словотвірного типу.

Іменник *сталеварчик* мотивується іменником чоловічого роду без відтінку зменшеності-пестливості *сталевар*. Суфікс *-чик*, приєднуючись до твірної основи, надає похідному значення суб'єктивної оцінки, тобто демінутивний мотиват *сталеварчик* виражає модифікаційне СЗ.

Юкстапозити *сталевар-формувальник* і *сталевар-швидкісник* утворилися на основі словосполучень прикладкового типу й виражають одне поняття. Вони реалізують значення мотиватора, тобто означають „кваліфікованого робітника, який варить, виплавляє сталь” [198, 1187].

Ад'єктивний блок СП іменника *сталевар* представлено суфіксальним мотиватором *сталеварський*, який становить словотвірну категорію зі значенням „призначений для того, кого названо твірною основою”. За суфіксом *-ський* він належить до відповідного словотвірного типу. Семантичним мотиватором цього відносного прикметника виступають компоненти значення ‘сплав’, ‘придатний до оброблення’ вершинного іменника.

Дієслівний блок аналізованої іменникової парадигми формує дериват *сталеварити*, що становить словотвірну категорію із СЗ „робити те, що названо твірним іменником”. У його основі лежить такий синтаксичний еквівалент: іменник у знахідному відмінку + дієслово у формі інфінітива: *сталь варити* [148, 382]. Дієслівне словосполучення згортається і ускладнюється інтерфіксом. СУМ визначає дієслово *сталеварити* як „бути сталеваром; варити, виплавляти сталь” [211, IX, 638], тобто корінь *стал-* виражає семантичні ознаки ‘сплав’ і ‘придатний до оброблення’, що актуалізують ЛСВ мотиватора.

Дієслівний дериват *сталеварити* утворив словотвірну пару з абстрактним іменником – похідним III ступеня словотворення *сталеваріння*, що виражає загальне СЗ „опредметнена дія”, якого надає суфікс *-іння*, що приєднується до композитної дієслівної основи *сталевари-*. Цей іменник актуалізує ЛСВ „варіння, виплавлення сталі” [211, IX, 638], а отже, іменниковий корінь *стал-* реалізує в ньому інтегральну сему ‘придатний до оброблення’ та диференційну сему ‘сплав’ вершини СГ *стал'*.

Ще одну словотвірну категорію субстантивного блоку СП кореня *стал-* становлять деривати із значенням місця виробничого процесу *сталетопня*, *сталеливарня*, утворені способом основоскладання. Ці локативні іменники означають „цех, де відливають сталь” [198, 1187] і належать до одного словотвірного типу, у якому суфікс *-ня* співвідноситься з локативною синтаксею, початкова частина складного слова – з об'єктною синтаксею, центральна частина – з предикатною. Дериваційні такти від речення аж до завершальної стадії складного слова виглядають так: *Варять сталь на ливарні* → *ливарня, де варять сталь* → *сталеливарня*. У таких похідних іменниках наявні майже всі компоненти вихідного речення [34, 101]. Мотиваційними виступають семантичні множники ‘сплав’ і ‘придатний до оброблення’ твірного слова *сталь*.

Отже, субстантивний блок СП слова-вершини *стал'* репрезентовано суфіксальними й префіксальними похідними, композитами та юкстапозитами, які в сучасній українській мові дали низку похідних дериватів, утворивши з ними СЛ та СП. Кодеривати та їхні похідні представляють словотвірні категорії із значенням особи як виконавця дії, із локативним та матеріально-речовинним значеннями. Словотвірну активність виявили семантичні ознаки ‘сплав’, ‘придатний до оброблення’, ‘якість’, ‘вироби’ (‘конструкції’), а периферійні семи ‘колір’, ‘зброя’ не реалізували себе в похідних.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика української мови / За ред. І.Вихованця. – К.: Унів. вид-во „Пulsари”, 2004. – 400 с.
2. Клименко Н.Ф. Морфологічна будова композитів // Морфологічна будова сучасної української мови. – К.: Наук. думка, 1975. – С.5-34.
3. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К.: Наук. думка, 1984. – 252 с.
4. Русская грамматика / Ред. кол.: Н.Ю. Шведова и др.: В 2-х тт. – М.: Наука, 1980.

5. Словотвір сучасної української літературної мови / АН Україн. РСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. – К.: Наук. думка, 1979. – 408 с.
6. Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П. Грищенка. – К.: Вища шк., 1997. – 493 с.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2001. – 1440 с.
8. Новий тлумачний словник української мови: У 4-х тт. – К.: Аконті, 1998.
9. Словник української мови: В 11-ти тт. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.
10. Український радянський енциклопедичний словник: У 3-х тт. – К.: Головна редакція УРЕ, 1986-1987.

В статті аналізується формальна і семантична структура слів з корнем стал'-. Установлені структурно-семантичні відношення між словом-вершиною і похідними одиницями в СП, взаємозв'язи дериватів в СЦ. Определена продуктивність корня стал'-.

Ключевые слова: словообразовательная парадигма (СП), словообразовательная цепочка (СЦ), словообразовательное значение (СЗ), слово-вершина, производящая основа, производное слово.

The article analyses the formal and semantic structure of word with root стал'-. It is characterised the structural-semantic relations between the top and the units of word-formative paradigms, interrelations of derivatives in word-formative chains. It is also defined the degrees of root productivity стал'-.

Key words: a word-formative paradigm, a word-formative chain, word-formative value, the word-top, the making basis, a derivative word.